

Zsidó menekültek Sanghajban, 1933–1947¹

Sanghaj modern kozmopolita nagyváros, a Kelet és a Nyugat különös elegye, a két háború közötti kapitalizmus egyik szimbóluma és a Kínai Kommunista Párt szülővárosa. A kezdetektől fogva bevándorlók célpontja volt, legyenek azok gyarmatosító hatalmak alattvalói, éhínségtől és háborútól űzött kínai parasztok vagy éppen európai menekültek. A szerény provinciális városka a 19. század közepi brit–francia imperialista előrenyomulást követően vált jelentős kereskedelmi lerakattá, majd a 20. század első évtizedeiben valódi globális metropolisszá. Míg a Jangce-parti világváros külföldiek által igazgatott, területen kívüli negyedei (*settlement*) virágoztak, a Középső Birodalom hátszaga történelme egyik legturbulensebb időszakát élte át. Az utolsó császári dinasztia összeomlását követő republikánus próbálkozások hadurak véres beharcaiá váltak, amelyeket rövid évtizednyi viszonylagos stabilitás után japán invázió, majd ismételt polgárháború követett. A Sanghajhoz hasonló, úgynevezett szerződéses kikötők külföldi enklávéi sokáig amolyan örökké változó koloniális szigeteket képeztek az óslakosok tengerében, az üldözött közép- és kelet-európai emigránsok, valamint a japán megszállás kihívásai végérvényesen felforgatták a helyiek korábbi életét. Ebbe a felbolydult világba kalauzolja az olvasót Irene Eber *Jewish Refugees in Shanghai 1933–1947: A Selection of Documents* című könyve.

Irene Eber izraeli sinológus a sanghaji zsidó menekültek tudományos kutatásának egyik legfontosabb alakja. A közelmúltban, 2019-ben elhunyt, német származású tudós a Jeruzsálemi Héber Egyetem professzoraként fáradhatatlanul foglalkozott a zsidó–kínai kapcsolatok történetével. Az 1929-ben, Halléban született Eber és családja 1938-ban Lengyelországba kényszerült távozni, ahol egy kisvárosban bujkálva vészelte át a világháborút. A 2000-es években visszatért gyermekkori élményeinek helyszínéhez,² majd életének utolsó évtizedében két jelentős kötetet is publikált a sanghaji zsidó menekültekről.³ A hosszú élete során felhalmozott, ma a Jad Vasem Intézetben őrzött gazdag forrásgyűjteménye sok, a mai napig nem publikált anyagot tartogat még a kutatók számára.

A sanghaji zsidó közösségek, különösen a náci üldöztetés elől menekülő sorsa iránt a háború vége óta nagy az érdeklődés. A túlélők – az 1940-es években írt – memoárjait azonban csak az 1970-es évektől kezdték tudományos, távolságtartó munkák értelmezni,

1 *Jewish Refugees in Shanghai 1933–1947: A Selection of Documents*. Ed.: Eber, Irene. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. 718 p. (Archive of Jewish History and Culture / Archiv jüdischer Geschichte und Kultur, 3.)

2 Eber, Irene: *The Choice: Poland, 1939–1945*. London, 2004.

3 Eber, Irene: *Voices from Shanghai: Jewish Exiles in Wartime China*. Chicago, 2008; Eber, Irene: *Wartime Shanghai and the Jewish Refugees from Central Europe: Survival, Co-Existence and Identity in a Multi-Ethnic City*. Berlin–Boston, 2012.

kontextusba helyezni. Noha a téma a mai napig kuriózumnak számít, az 1990-es évektől egyre nagyobb számban megjelenő visszaemlékezések, a túlélőkkel készített interjúk és a különféle dokumentumfilmek mind szélesebb közönséget érnek el. Mindeközben egyre több szakmai feldolgozás is születik, amelyek a japán és a kínai hatóságok menekültekhez fűződő viszonyát vizsgálják, illetve olyanok, amelyek az emigránsok történetét a diaszpórák értelmezési keretében mutatják be.⁴ Eber könyve, bár érthető módon valamiképp táplálkozik az üldöztetéskor megélt személyes tapasztalatokból, mindenképpen a szakmai megközelítést és módszertant képviseli.

Most ismertető, hiánypótló referenciamunkájában Eber nem a narratív megközelítést választotta, inkább dokumentarista történelmet akart írni. Elsődleges források segítségével, a résztvevők és a kívülállóak perspektíváiból nyújt bepillantást az újonnan érkezettek fogadtatásának részleteibe: 184 dokumentum mutatja be a zsidó menekültek történetét. A tematikusan rendezett nyolc fejezetet egy közel félszáz oldalas bevezető tanulmány előzi meg, amelyben Eber alaposan, de lényegre törően vázolja a sanghaji közeget, a helyi zsidó közösségek típusait, valamint a zsidók helyzetét Németországban és Ausztriában. Az elkerülhetetlenül felmerülő kérdések megválaszolásához idővonal, térkép, az utcanevek és a zavarba ejtően sok segélyszervezet rövidítéseinek listája nyújt segítséget. A munka legvégén fotóanyag található, a gazdag bibliográfia pedig a további kutatásokhoz szolgál kiindulópontul.

Az ambiciózus projekt komoly döntések elé állította a szerzőt, elsősorban a források kiválasztását illetően. A szövegeket az eredeti nyelven közli a kötet, a német nyelvűeket időnként angol nyelvű kivonat kíséri, míg az orosz, kínai, jiddis és héber dokumentumok mellett alapos angol fordítás is található. A közölt dokumentumok műfaji és nyelvi sokszínűsége, valamint a szerzők háttérének változatossága a sanghaji zsidó közösség heterogenitását tükrözi. A kötetben személyes levelek, hivatalos jelentések, emlékiratrészletek, korabeli újságcikkek, sőt versek is szerepelnek. Az utóbbi két forrástípus beemelése – melyeknek egy-egy fejezetet szentel (6., illetve 7. fejezet) – jól mutatja Eber sajtó és kultúra iránti érdeklődését. Ezzel szemben a menekültek önszerveződéséről már sokkal kevesebb információt közöl. A szövegek szerzői között találjuk a sanghaji tehetős zsidó közösség vezetőit, de megjelennek a nemzetközi settlementben hatalmat gyakorló britek, a szervezkedő náci németek, az amerikai zsidó szervezetek lelkes munkatársai és a frissen érkezett menekültek is. Ugyanakkor a japánokkal együttműködő néhány újságíró leszámítva kínai alig szerepel a kötetben. A várost a háború idején irányító japán hatóságok tevékenysége vagy a nem németül – hanem csehül, lengyelül, magyarul – író közép-európai szekuláris zsidók szintén kívül estek a kötet látókörén. Nem jelennek meg például azon japán diplomata és egyéb tisztviselők belső iratai sem, akik segítették a kiszolgáltatottak életét. A kelet-közép-európai személyek valódi etnikai hovatartozása pedig – méltó magyarázat híján, és mivel csak angol vagy német nyelven írt szövegeik révén szerepelnek – nagyrészt láthatatlan marad. A kétségtelenül bonyolult és gyorsan változó közép-európai etnikai identitások és viszonyok ismerete alkalmanként apró pontatlanságokat eredményez a magyarázó jegyzetekben (ilyen például Moritz Feder sanghaji rendőr, a helyi Csehszlovák Kör tisztségviselőjének 1917-es „szlovákiai” születése). Mindazonáltal a válogatás így is impozáns, még ha tükrözi is a szerző szubjektív megfontolásait.

A laza kronologikus rendbe állított nyolc fejezet négy nagyobb egységre osztható. Az 1–3. fejezet Sanghajjal mint úti céllal és a megtelepedés helyszínével, a 4. és az 5. fejezet

⁴ Magyarul lásd például: Vámos Péter: Távoli menedék. Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején. In: *Világtörténet*, 27. (2005) 3–4. sz. 72–85.

a háborús várossal és a „gettóval” foglalkozik, a 6. és a 7. fejezet az emigráns kultúrára és sajtóra fókuszál, a 8. fejezet pedig kitekintést nyújt a háború utáni állapotokra.

Az első fejezet az 1930-as évek végén a sanghaji elit körében zajló, a nincstelének befogadásáról szóló vitát járja körül, bemutatva a különböző csoportok képviselőinek álláspontjait. Különösen érdekes lehet az olvasó számára a Jünnan-terv (Yunnan), amelynek megvalósulása esetén a csungkingi (Chongqing), úgynevezett „szabad” kínai kormány zsidó bevándorlókat telepített volna le az ország egyik elszigetelt, délkeleti tartományában (26. dokumentum).

A második fejezet a menekültekkel kapcsolatos felfogások közlésével folytatja az első fejezetben vázolt, gyakran ellenséges nemzetközi politikai és humanitárius közeg bemutatását. Meggyőző adalékokat nyújt a menekült fogalmának meghatározása körüli bizonytalanságokról az olasz hajózási társaság, a Lloyd Triestino ügynökének levele (35. dokumentum). A magyar származású Komor Pál, aki a sanghaji kikötőben partra szállt üldözöttek legkorábbi szervezett segítségével letagadhatatlan szerepet játszott, csak futólag szerepel a fejezetben. A rászorulókat megsegítésére alakított Nemzetközi Bizottság (International Committee) alapítója és irányítója csak a 3. fejezetben bukkan fel egy lábjegyzet erejéig, ott is az amerikai Joint Distribution Committee (JDC) segélyszervezet képviselőjének meglehetősen egyoldalú, a helyi vezetést kritizáló jelentésével kapcsolatban (62. dokumentum). A kikeresztelkedett Komor, aki őslakos „Shanghaiander” -ként és a magyar diaszpóra informális vezetőjeként közvetített a helyi, nem zsidó közép-európaiak, a brit koloniális elit és a zsidó közösségek között, talán megérdemelt volna egy tőle származó dokumentumot. Szintén itt kell megemlíteni egy apró tévedést is, amely egy magyar származású testvérpár két tagját cseréli fel. Valójában nem az ez idő tájt szintén a „Kelet Párizsában” tartózkodó gépészmérnök Kelen Aladár, hanem bátyja, az üzletember és volt osztrák konzul Ernő (Ernst) vett részt a Komor-féle Nemzetközi Bizottság megalapításában (98. lábjegyzet).

A harmadik fejezet a menekültek második hullámával, a lengyelországi zsidók érkezésével és fogadtatásával foglalkozik. A Litvánián és a japán Kobe városán át Sanghajban révbé ért túlélők részben holland vízumuknak, részben Szugihara Csiune kaunasi japán konzul jóindulatának köszönheték menekülésüket. Eber, talán személyes érdeklődése révén, valamelyest túlértékeli az 1941-ben Sanghajba érkezett ortodox lengyel zsidók szerepét, amennyiben hasonló súlyúként kezeli őket, mint a náluk tizenhétszer nagyobb létszámú német ajkúakat. Mindezekkel együtt az itt felsorakoztatott dokumentumok jól megvilágítják a már korábban Sanghajban élő orosz és német nyelvű csoportok, valamint a frissen érkezettek közötti, az erőforrások megszerzéséért folytatott küzdelem során kibontakozó konfliktusokat.

A negyedik fejezet *A háborús Sanghaj társadalmi és gazdasági intézményei* címet viseli. A legérdekesebb forrás itt kétségkívül Laura Margolis, a JDC képviselőjének jelentése a japán hatóságok és a különféle segítőbizottságok egymás közti viszonyáról (89. dokumentum). Magyar szempontból különösen figyelemreméltó a korábban Budapesten végzett és ott praktizáló börtöngyógyász, Reisz Frigyes (Frederick Reiss) itt közölt jelentése. A menekültügyi bizottság (Committee for the Assistance of European Jewish Refugees) orvosi testületének működéséről írt beszámolójában Reisz említést tesz két másik magyar orvosról is, akik feltehetően maguk is üldözöttként érkeztek, majd a menekültek között Sanghajban is orvosi tevékenységet folytattak (76. dokumentum).

Az ötödik fejezetben fontos részleteket ismerhetünk meg az antiszemitizmus helyi megjelenési formáiról, valamint a zsidó menekültek körében csak gettónak nevezett, úgynevezett „kijelölt terület” (*designated area*) létrehozásáról, ahová 1943-ban a japánok a hontalan menekülteket költöztették. A megszálló japán, kollaboráns kínai és náci német szerzők

propagandisztikus írásai mellett képet kapunk arról is, hogy a japán hatóságok miként alkalmazták a „gettó” felügyelőiként az orosz zsidó közösség tagjait.

A hatodik fejezet az emigráns sajtóval foglalkozik. Itt gazdag válogatást kapunk a kivándorolt újságírók által írt német, héber és jiddis nyelvű cikkekből. Az osztrák és németországi zurnalisztikai hagyomány befolyása azonnal tetten érhető. A bukovinai születésű, magyar anyanyelvű és a bécsi pszichoanalitikai körökben ismert Adolf J. Storfer, a *Gelbe Post* alapító szerkesztője méltán élvez kiemelt figyelmet. Storfer 1939-ben, a háborús metropolisz talán legszínvonalasabb lapjában megjelent cikke eltér az emigráns lapok tipikus írásaitól, mivel az európai közösségen túl komoly figyelmet szentel a kínai földönfutók sorsának és a japán hatóságok irántuk tanúsított bánásmódjának (46. dokumentum). Eber csak lábjegyzetben hivatkozik Frank László bécsi-budapesti menekült-újságíró sanghaji sajtót áttekintő cikkeire, és nem említi a Frank és társai által alapított, Közép-európai Írók és Újságírók Demokratikus Egyesülete nevű szervezetet, amely a háború után a progresszív zurnalisztákat tömörítette.

A hetedik fejezet a kultúrával, a szórakoztatással és benne a színházzal foglalkozik. Az itt közölt dokumentumokban főként a magasabb kultúráról esik szó. A recenzióban felmerül, hogy miért nem szerepelnek sportról és népszerűbb szórakoztatásról tudósító források is. Ebben a fejezetben is túlzottan tűnik a jiddis nyelvű, a lengyelországi menekültekkel kapcsolatos szövegek aránya a német ajkú közép-európaiaktól származó és róluk szóló dokumentumokhoz képest. Érdekességként érdemes kiemelni, hogy a számos színikritika mellett helyet kapott Horst Levin, a sanghaji menekült rádiózás vezéralakja egyik műsorának szövegkönyve is (145. dokumentum).

A nyolcadik, utolsó fejezet a háború végeztével előálló új helyzetet ismerteti. Habár kevés szó esik a tulajdonképpeni távozásról (a dokumentumok túlnyomó többsége 1946 előtt keletkezett), a fejezet pontos képet ad a háború befejezésének az emigránsok életére gyakorolt hatásáról. Az itt szereplő írások jól illusztrálják a „visszatelepülés vagy továbbállás” (*zurückwandern oder weiterwandern*) dilemmáját: vajon sikerül-e az ismét polgárháborúba süppedő Kínából az egykori európai otthonokba vagy az áhított Palesztinába, esetleg az újonnan megnyíló Ausztráliába vagy Kanadába vándorolni? Az áttekintett periódus az 1948. évvel zárul, amikor az Egyesült Államok megnyitotta kapuit a holokauszt-túlélők előtt.

Irene Eber utolsó nagyszabású tudományos munkája kétségtelenül jelentős mértékben hozzájárul a sanghaji zsidó menekültek történetének dokumentálásához. A gazdag lábjegyzetekkel, gyakran enciklopédikus részletességű magyarázatokkal ellátott kötet több mint pusztán dokumentumgyűjtemény, gyakorlatilag referenciamunka. A tiszta szerkezet és az állandó keresztivatkozások aprólékos szerkesztői munkáról árulkodnak, aminek eredményeképpen a kötet bárki számára könnyen használható. Meggyőződésem, hogy mind a holokauszttal, mind a közép-európai emigrációval, menekült- és diaszpórákérdésekkel, mind pedig a modern zsidó, illetve kínai történelemmel foglalkozók haszonnal forgathatják az Irene Eber által jegyzett kötetet. Bízom benne, hogy e munka révén mind többen ismerik meg a sanghaji zsidó közösség történetét, ami egyben lehetőséget nyújt a közép-európai történelem egyik fontos fejezetének új szempontú vizsgálatára is.

Mervay Mátyás*

* A szerző a New York-i Egyetem Történelem Tanszékének doktorjelöltje (Department of History, New York University, King Juan Carlos I of Spain Center 53 Washington Square South, New York, New York 10012, matyas.mervay@nyu.edu).

Diktátorok és diktatúrák a Karib-térségben¹

Az utóbbi években szép számban jelentek meg Latin-Amerikával kapcsolatos tanulmánykötetek, az egész térséggel vagy csak egy kisebb földrajzi régióval foglalkozó munkák.² Ez utóbbi csoport gyarapodott 2020-ban a most ismertetendő, hiánypótló tanulmánykötettel, amely a 2016-ban publikált *Tanulmányok a Karib térségről* folytatásának is tekinthető. A szerzők közül öten – Dornbach Mária, Horváth Emőke, Lénárt András, Nagy Marcel és Domingo Lilón – a 2016-os kötetben is jegyezték egy-egy fejezetet, a 2020-as tanulmánygyűjteményben hozzájuk csatlakozott még négy latin-amerikanista: Cselik Ágnes, Csikós Zsuzsanna, J. Nagy László és Nagy Sándor Gyula.

A szerkesztők, Csikós Zsuzsanna és Horváth Emőke olyan történeti-politikai, illetve irodalmi megközelítésű írásokat válogattak egybe, amelyek a hol szűkebben, hol tágabban értelmezett Karib-térség diktatórikus, autoriter rendszereit és híres-hírhedt diktátorait veszik górcső alá. A szerkesztők szándékát a kötet minden tanulmánya alátámasztja: a karibi régióval kapcsolatos, sokszor egzotikus toposzoktól eltávolodva a diktatúra jelenségét és a diktátor alakját vizsgálják mélyreható elemzéseikben. A régió határait illetően a szerkesztők a 2016-os kötetben már definiált „Nagy Karib-térség” fogalmát érvényesítették most is, s ezzel magyarázható, hogy a többségében a Nagy-Antillákkal (Kuba, Dominikai Köztársaság, Haiti) foglalkozó írások mellett olyan elemzések is bekerültek a kötetbe, amelyek a téma venezuelai és kolumbiai vonatkozásait vizsgálják.

A latin-amerikai diktatúráknak rendkívül gazdag történelmi, politológiai, szociológiai, gazdasági és irodalmi megközelítésű szakirodalma van, és ezekben igen változatos szempontrendszerrel és terminológiával találkozhatunk mind a rezsimek tipológiáját, mind a rendszert irányító „főhős” titulusait illetően. Ez a sokszínűség a könyv tanulmányaiban is észlelhető, és jóllehet mindegyik írás ugyanazzal a témával foglalkozik – így szükségszerűen megjelennek ismétlések, átfedések –, mégsem válik unalmassá az olvasás, mivel a nézőpontok és a megközelítések a felhasznált – olykor közös – szakirodalmon túl mindig tükrözik a szerzők egyéni meglátásait is.

A történelmi-politikai megközelítésű írások a könyv kétharmadát teszik ki. Nagy Marcel kötetnyitói tanulmánya *A militarizmus és a fegyveres erők történetének néhány aspektus*

1 *Diktátorok és diktatúrák a Karib térségben*. Szerk.: Csikós Zsuzsanna – Horváth Emőke. Bp., L'Harmattan, 2020. 224 p.

2 *Románc és vértanúság. Nők a hispán világ történetében*. Szerk.: Csikós Zsuzsanna – Szilágyi Ágnes Judit. Szeged, 2015 (Americana eBooks); *Tanulmányok a Karib térségről*. Szerk.: Horváth Emőke. Bp., 2016; *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában*. Szerk.: Bubnó Hedvig – Horváth Emőke – Szeljak György. Bp., 2016; *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok. Amerika a XIX–XXI. században*. Szerk.: Horváth Emőke – Lehoczki Bernadett. Bp., 2019.

tusa a *Karib-térség diktatúráiban* címmel a téma általános és alapos összefoglalását adja: segít értelmezni a diktatúrák sajátosságait és elemzi a hadseregnek a politikában és a társadalomban betöltött szerepét a gyarmati korszakban, a függetlenségi harcokban, a *caudillismo* korában, a nemzeti hadsereg megjelenése idején és a „belső háborúk” alatt. A militarizáció ritmusát és térhódítását jelzi, hogy a kontinensen általában előbb vezették be a kötelező katonai szolgálatot, mint az általános választójogot. A militarizmus térnyerése a világgazdasági válság után lett egyértelmű: 1930–1937 között a kontinens 14 államában 34 katonai puccsot hajtottak végre. A térség politikai változásai közvetett vagy közvetlen módon az Egyesült Államok is beleszólt. Ezt többek között J. F. Kennedy 1961-ben a Dominikai Köztársaság kapcsán tett kijelentése is alátámasztja, amely szerint a karibi országban három lehetséges forgatókönyv szerint alakulhatnak az események: demokrácia, Rafael Trujillo rendszerének fenntartása, vagy egy, a Castro-rendszerhez hasonló államfoma létrejötte. „Az elsősre kell törekednünk, de nem adhatjuk fel a másodikat addig, amíg nem vagyunk biztosak abban, hogy el tudjuk kerülni a harmadikat” – mondta az Egyesült Államok 35. elnöke fél évvel megválasztása után. Nagy Marcel az általános tendenciák bemutatása után a Dominikai Köztársaság és Haiti példáját vizsgálja részletesebben.

A kötet történelmi-politikai írásainak következő öt tanulmánya kronologikus rendben az egyes országok konkrét jelenségeire világít rá. J. Nagy László Toussaint Louverture életútját és politikai szerepvállalását követi nyomon (*Toussaint Louverture, a felszabadító diktátor*). A „fekete Napóleonnak” is nevezett Toussaint Louverture kivételes történelmi személyiség volt, reálpolitikus, akinek állam- és társadalomszervező tevékenysége a francia politikushoz hasonlítható. Életműve azonban torzó maradt, nem teljesedhetett ki. A kis szigetország sorsa és példája azért is érdekes, mert a 19. század elején csupán két független állam volt a kontinensen: az egyik az Egyesült Államok, a másik Haiti. A szigeten az egykori rabszolgák uralkodtak, az Egyesült Államokban pedig azok, akik elnyomták őket. Míg az Egyesült Államok a világ leggazdagabb és legerősebb hatalma lett, Haiti a legszegényebb és a legkiszolgáltatottabb maradt napjainkig.

A következő írás Domingo Lilón összefoglalása *A Trujillo-korszak politikai rendszere (1930–1961)* címmel. A Dominikai Köztársaságban harminc éven át korlátlanul uralkodó Rafael Trujillo diktatúrája talán egész Latin-Amerika és a Karib-térség legzsarnokibb rendszere volt, amely ellenőrzése alá vonta és uralta az egész politikai és gazdasági életet, valamint a társadalmat és a kultúrát. Domingo Lilón írásából képet kapunk arról, hogy milyen volt a rendszer viszonya a dominikai öntudat meghatározó elemeihez, a katolicizmushoz és a kommunizmushoz, valamint betekintést nyerünk a Haiti-ellenesség problémájába is. Ennek csúcspontja az 1937-es mézárás volt, amikor is az áldozatok száma – habár az adatok a szakirodalomban igen tág tartományban mozognak, a legtöbb történész szerint – meghaladta a tízezer főt. A tanulmány bemutatja a Trujillo-korszak alatt született öt alkotmányt is, melyek a liberális demokrácia látszatával igyekeztek leplezni az autokratikus vagy – Weber elnevezését kölcsönvéve – „szultáni” rezsimit.

Lénárt András írása felvázolja, hogy – a diktatúra és a demokrácia kontextusában – milyen stratégiák alapján alakultak a külkapcsolatok Kuba és az USA között 1959-től 2014-ig (*A diktatúra és a demokrácia találkozása. Kuba és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolata a Castro testvérek periódusában*). Előzményként a szerző részletesen tárgyalja a két ország közötti viszonyt Kuba függetlenségének kivívásától a kezdetben Washington támogatását élvező, ám később az USA bizalmát elveszítő és az 1950-es évektől a kommunizmus felé nyitó Fulgencio Batista diktatúráján át egészen Fidel Castro fellépéséig. A következőkben a hidegháború korszakának dimenzióit mutatja be a tanulmány, kiemelve a kapcsolatrendszer

neuralgikus pillanatait (a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, Disznó-öböl, rakétaválság). A Fehér Ház prioritásai közé bekerült az újabb kubai rendszerváltás levezénylése, Castro eltávolítása. Az elszigetelés és a gazdasági embargó stratégiája azonban a jelek szerint nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: Castro rendszere tizenegy amerikai elnök kormányzását, a Szovjetunió felbomlását, sőt még magát Castrót is túlélte. A szerző kitér több amerikai elnök – Ford, Carter, Reagan, az idősebb Bush, Clinton, a fiatalabb Bush és Obama – Kubával kapcsolatos, elsősorban a gazdaságot, a kereskedelmi kapcsolatokat, a turizmust és a bevándorlást érintő intézkedéseire. A 2008–2018 közötti évtizedben Raúl Castro számos módosítással, de továbbvitte testvére örökségét, és az új vezetővel feléledt a remény az USA-val való kapcsolat rendezésére is. Ennek alapja Barack Obama Kuba-politikája volt. Donald Trump megválasztása óta azonban a 2014–2016 között felépített bizalmi viszony megszakadt, és azóta elhidegülés jellemzi a két ország kapcsolatát.

Horváth Emőke a kubai sajtó jelenlegi helyzetét elemzi tanulmányában *A független újságírás helyzete Kubában napjainkban* címmel. Bemutatja a nagy múltú napi- és hetilapokat (*Granma, Juventud Rebelde, Trabajadores, Mujeres, Verde Olivo*), valamint az öt állami televíziós csatornát (Cubavisión, Cubavisión International, Tele Rebelde, Canal Educativo, Multivisión). A független újságírással és a külföldi újságírókkal szemben tanúsított állami fellépés vizsgálatára a szerző a Freedom House 2002 óta készített jelentéseit használta forrásként. A kritikus hangot megütő újságírókkal szemben az állam változatos módszerekkel lép fel: sorozatos zaklatásokkal, a szerkesztőségek bezárásával, börtönnel és kínzásokkal lehetetlenítik el az újságírók munkáját és életét. A nyomtatott sajtó mellett a castrói rendszernek az internettel is fel kellett vennie a harcot. A világháló 2006-ban jelent meg a kubaiak életében, azonban a lakosság kevesebb mint két százalékának volt hozzáférése, s ez csak minimálisan emelkedett az elmúlt másfél évtizedben. A gyér lefedettség mellett szigorú szabályokkal és szankciókkal, valamint az „internetszalonok” nem túl felhasználóbarát árával (4,5 dollár/óra) az állam továbbra is igyekszik távol tartani a kubaiakat az internettől és a szabad információ-áramlástól. Horváth Emőke írását egy interjú követi, ebben a Reinaldo Escobarral, a kubai független újságírás meghatározó alakjával, a *Havana Times* által készített beszélgetés írott változatát olvashatjuk. Az interjú 2013-ban látott napvilágot, aktualitása azonban nem kopott meg 2020-ban sem.

A történelmi-politikai részt Nagy Sándor Gyula munkája zárja, amelyben a szerző elszakad az Antillák térségétől és *Maduro Venezueláját* választja elemzése tárgyául. Hugo Chávez örökségének bemutatását követően betekintést kapunk a 2015. évi parlamenti választások eredményébe, majd a demokratikus jogállam leépítésének folyamatába. Nicolás Maduro nem is törekedett az erőszak és a korrupció álcázására: „Amit nem lehet a szavazatokkal, azt fegyverrel fogjuk elérni” – jelentette ki nyilvánosan. A gazdasági összeomlás és a társadalmi válság következtében a venezuelaiak egy részének a helyzete teljesen kilátástalanná vált, s 2–2,5 millióan a kivándorlást választották, ezzel menekültválságot idézve elő Brazíliában, Peruban, Ecuadorban és Chilében. Nagy Sándor Gyula konklúziója szerint a Maduro-rendszer egyre inkább egy kubai típusú diktatúra irányába halad, azonban a gazdasági és társadalmi válság már olyan szintre jutott, ahonnan rövid távon nincs kiút a jelenlegi vezetéssel.

A kötet második részében a diktátortematika irodalmi megközelítésű tanulmányait olvashatjuk. Dornbach Mária munkája három híres latin-amerikai diktátorregény elemzésén keresztül mutatja be a diktátorok alakjának sajátos jegyeit, a hatalom megtartásának módszereit, valamint az idő és a történelem ciklikusságának problémáját (*„Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van...” Három klasszikus karibi diktátorregény*). Miguel Ángel Asturias 1946-ban megjelent *Elnök úr* című regénye a Karib-térségben született első, világhírűvé vált diktátor-

regény, amely narratív technikájával és nyelvezetével megújította a műfaj hagyományait, noha a témát később feldolgozó kollégák – például Gabriel García Márquez *A pátriárka alkonya* vagy Mario Vargas Llosa *A kecske ünnepe* megalkotásakor – említést sem tettek a Nobel-díjas guatemalai szerző korábbi művéről. A helyszín és az idő generalizálásával a történet az elnyomó hatalom általános jellegét és időtlenségét sugallja. Asturias nem egy konkrét diktátor „életrajzát” írta meg – jóllehet a zsarnoki regényhős mögött két diktátor (Manuel Estrada Cabrera és Jorge Ubico) körvonalait is felfedezhetjük –, hanem a 20. század első felében hatalmon lévő latin-amerikai diktátorok prototípusát rajzolta meg. Alejo Carpentier *Rendszerek és módszerek* című regénye az elemzés következő tárgya. Az 1974-ben született munkájával a kubai szerző egy olyan „diktátor pikareszkregényt” akart írni, amelynek a középpontjában – a 16. századi kópéregényhez hasonlóan – egy antihős áll. Ebben a történetben sincs konkrét ország megjelölve, a cselekmények jórészt 1912 és 1932 között játszódnak. Számos utalást találunk az Európában kitört első világháborúra, amelybe egyébként a diktátor országa bekapcsolódik – s itt egy számunkra külön érdekes vonatkozás –, és hadviselő lesz Magyarországgal szemben is. Carpentier számos „erős emberből” gyúrta egybe a diktátor alakját: a két kubai diktátor, Gerardo Machado és Fulgencio Batista mellett félismerhetjük benne több ország autoriter vezetőjének és rendszerének egy-egy sajátos vonását. A harmadik elemzett munka García Márquez regénye, az 1975-ben megjelent *A pátriárka alkonya*. Ez a mű a tér és az idő dimenzióját még tágabban értelmezi: a pátriárka alakja Latin-Amerika ötszáz évét fogja át, s ezzel mitizálja, metafizikai dimenziókba emeli a diktátor figuráját a szerző. Míg Asturias regényének alapmotívuma a mindent átható félelem, a kolumbiai író a hatalommal járó magány kérdését boncolgatja diktátorregényében.

Cselik Ágnesnek a Trujillo-korszak irodalmi ábrázolását bemutató írása szintén három irodalmi alkotást elemez (*A rettenet tükre. Rafael Trujillo diktatúrája az irodalomban*). Freddy Prestol Castillo *A Masacre folyón gyalog kell átkelni* című regénye 35 évig hevert elrejtve 1973-as megjelenése előtt. A szerző dokumentarista hitelességgel, kaleidoszkópszerű nézőpontváltásokkal és az egyszerű emberek nyelvén írja le a Trujillo által elrendelt 1937. októberi tömegmészárlást, amelyben haiti lakosok ezrei veszítették életüket. Julia Álvarez *Ha eljő a pillangók ideje* című könyve igazi női regény, minden elbeszélőhangja nő. A narrációból a Mirabal nővérek (Minerva, María Teresa, Patria, Dedé) életét ismerjük meg. Mindannyian eltérő személyiségek, más-más utakon jutnak el az ellenállásig, közös azonban bennük a lázadás: szembemennek a családi, társadalmi és történelmi elvárásokkal. Pillangók, melyek kibújnak a biztonságot adó bábból és szép lepkévé fejlődve gyönyörű reptükkel, korai halálukkal mutatják meg, hogy mit ér valójában a szabadság. A tanulmány Vargas Llosa *A kecske ünnepe* című regényének elemzésével zárul. A perui író 2000-ben megjelent műve a Trujillo-éra végnapjait (1961) vizsgálja az 1990-es évek perspektívájából. A valós és fiktív személyeket és eseményeket felvonultató, prizma struktúrájú regényben nemcsak a dominikai diktatúra, hanem minden létező vagy fiktív totalitárius rendszer története egyszerre több idősíkon és több nézőpontból tárul az olvasó elé.

A tanulmánykötetet Csikós Zsuzsanna *Alkotói szabadság vagy forradalmi hűség? A Castro-rendszer viszonya az írókhoz és az irodalomhoz az 1960-as években* című munkája zárja. Az írás az 1960-as évek kubai kultúr- és irodalompolitikájának főbb mozzanatait mutatja be különböző dokumentumokon keresztül, és vázolja azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen az alkotói szabadság elvét egyre jobban kiszorította a forradalmi hűség eszméje. A szerző a cikk bevezetésében bibliográfiai áttekintést ad a Castro-irodalom magyar nyelven is hozzáférhető munkáiról, majd a dolgozat további része a kubai íróársadalom három generációjának a hatalomhoz való viszonyát, az íróársadalom megosztottságát,

valamint az alkotói szabadság és a forradalom eszmeisége közti konfliktusos viszonyt elemzi. Az idősebb nemzedék két képviselője – José Lezama Lima és Virgilio Piñera – a hivatalos kultúrpolitika elnémitott áldozata lett, belső száműzetésbe kényszerült. A második nemzedékhez tartozó Cabrera Infantéra és Heberto Padillára még keményebb sors várt: előbbi Európába menekült, utóbbit pedig fokozatosan, több „felvonásban” lehetetlenítették el. A legfiatalabb nemzedéket képviselő Reinaldo Arenas és Norberto Fuentes szintén külföldre kényszerült. Az igazi világhírnévre szert tevő két kubai irodalmárt – Nicolás Guillént és Alejo Carpentiert – a tanulmány nem sorolja egyik generációhoz sem. Ennek nem csupán kronológiai okai vannak – tekintve hogy az 1902-es és 1904-es születésű művészek még öregebbnek számítottak, mint az 1910 környékén született első nemzedék –, hanem sokkal inkább az, hogy Carpentier és Guillén is valamilyen mértékben kiszolgálták a rendszert.

Az ismertetett könyv szerzői elismert magyarországi hispanisták, latin-amerikanisták, történészek és irodalmárok, akik az utóbbi években arra törekedtek, hogy egyre több, a Karib-térséggel foglalkozó tanulmány révén közelebb hozzák a magyar olvasóknak ezt a távoli, egzotikus vidéket. A bevezetőben említett, 2016-ban megjelent, ugyancsak karibi tematikájú és az itt bemutatott kötet külön-külön is értékes tanulmánygyűjtemény, együtt pedig átfogó és rendkívül színes képet kaphat belőlük az olvasó a régió történelméről, társadalmáról és kultúrájáról. A két kötet elolvasása után csupán egy apró – és földrajzilag is valóban parányi, hiszen Puerto Rico a Nagy-Antillák legkisebb szigete – hiányérzetem támadt, mégpedig az, hogy Puerto Rico kimaradt. A szigeten a függetlenné válás után nem alakult ki diktatúra, ezért nem vizsgálta egyik tanulmány sem, remélhetőleg azonban a következő karibi vonatkozású kötet – amelynek összeállítására ezúton is biztatom a szerkesztőket és a szerzőket – választott témája lehetővé teszi majd, hogy ez az ország is figyelmet kapjon.

A könyvismertető általában ritkán szoktak szólni a borítóról, jelen kötet esetében azonban nem lehet ezt a lényeges vizuális elemet említés nélkül hagyni. Egy szélesebb bordó és egy keskenyebb krémsárga sávra osztott borítón egy tengerké katonai tányérsapka látható. A szimbolikus jelentésű, ízléses színvilágú kép látványos, figyelemfelkeltő és méltó kísérője a könyv értékes beltartalmának.

*Katona Eszter**

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Hispanisztika Tanszékének habilitált egyetemi docense (6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34.).